

Deutsch Dezső

Életrajz

A papa volt Deutsch Mór. Ő 1882-ben született Bakonytamásin, Veszprém megyében, de persze nem itt élt. Az apai nagyszüleim úgy az 1850-es években születhettek Magyarországon. A nagypapát Deutsch Dávidnak hívták, a nagymama nevét nem tudom, mert nem ismertem, korán halt meg az utolsó gyereke szülésekor. Dávid bácsi 1936-ban halt meg otthon, Bakonytamásin [Veszprém vm.-ben lévő nagyközség, 1920-ban 1000 főnyi lakossággal. – A szerk.]. Ő végig ott élt. Édesapám egyik nagypapája Kossuth katonája volt. Szóval amellet, hogy erős zsidó érzése volt, magyarnak hitte és mondta magát.

Az apám testvérére nemigen emlékszem, mert én nem nagyon jártam hozzájuk. Tudom, hogy volt egy nővére. Ez a nővére segített otthon az apjának a bolt vezetésében.

Férjhez ment, és a fia és a testvérei, akik egyáltalán túléltek a háborút, nem élnek itthon. Volt egy fiútestvére is, aki Újpestre költözött és cipészüzlete lett [Újpest – megyei város (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) ekkor még nem tartozott Budapesthez. Jelentős gyárváros gép-, villamossági, bőr-, szesz-, hajó-, gyapotfonó, fonó- és szövő-, szőrmefeldolgozó, cipő-, fémfeldolgozó- stb. iparral. Lakosainak száma a 19. század utolsó évtizedei óta gyors ütemben növekedett: 1880 és 1930 között majdnem hatszorosára nőtt (1880-ban 11 700 fő, 1890-ben 23 500 fő, 1900-ban 41 900 fő, 1910-ben 55 200 fő, 1920-ban 56 500 fő, az 1930-as népszámlálás adatai szerint pedig már 67 400 fő volt). – A szerk.]. Ő sem élte túl a holokausztot. Sok rokon él külföldön.

Anyukám, Sauer Irén 1887-ben született Téten. Az anyai nagyszüleim Téten éltek, Győr mellett. Tét elég nagy község volt [Győr vm., nagyközség, 1920-ban 4200 lakossal. – A szerk.]. Volt rabbi, aki ott lakott, meg volt minden, ami egy zsidó hitközséghez hozzátartozik, volt neológ és ortodox ágazat is. Volt sakter is. A kimondottan vallásos zsidók nem is éltek másként, mint a zsidóságuknak, az üzletnek és a családnak.

A nagypapa Sauer Bernát volt, a nagymama pedig Lina. A nagymama az 1860-as években születhetett. A nagyszülőknek üzletük volt, akkor úgy hívták, hogy rőfös, mindenféle ruházati termékekkel foglalkoztak, és textilt is árultak. Az üzlet a főúton volt, közel a főtérhez, a belvárosban. Úgy hívták, hogy Sauer-féle Rőfös Kereskedés. Nagy családi házuk volt. Pontosan nem tudom, hány szobájuk volt, de négy biztos volt. Kellett is, mert nagy volt a család. És az üzlet uyanott volt, csak az utcáról nyílt.

A nagyszüleim két dologgal foglalkoztak: az üzlettel és a templommal. Megvolt a saját helyük a templomban. A zsidó közösségben a nagypapának volt funkciója, nem tudom pontosan, mi, de valamilyen bizottságban volt, és ott talán elnök is volt. A nagypapa naponta kétszer járt a templomba. Ő is imakendővel imádkozott, tfilint légolt [azaz: felrakta az imaszíjat]. A legszigorúbb

ortodox színt. Rendes sötétszürke ruhában járt [Azaz nem kaftánban. – A szerk.]. Volt egy kis pajesza, azt a füle mögé tette, szakállja nem volt, de állandóan fedve volt a feje, kalap volt rajta otthon is [lásd: haszid öltözködés; kápedli]. A nagymamának természetesen parókája volt, és otthon kendőben járt. A nagymama részben a háztartást vezette, részben az üzletben volt. Volt háztartási alkalmazott persze.

Inkább nyáron mentünk hozzájuk, de olyan túl sokat nem voltunk ott. Az anyai nagyszülőket nem nagyon szerettem, nem szerettem oda járni. Mi, fiatalok egy kicsit modernebbül gondolkodtunk, éltünk, az iskolában is, és mi már sapka nélkül nőttünk föl, és volt frizurám is. Voltam olyan 13 vagy 14 éves, volt egy kis frizurám is, és amikor odamentem, első dolguk az volt a nagyszüleimnek, hogy levágatták a frizurámat, azzal, hogy a rabbihoz így nem lehet menni. És ott hordtunk mindig valamit [Azaz kalapot vagy kípát. – A szerk.] a fejünkön.

Anyámék hatan voltak testvérek, kettő idősebb volt anyámnál. Volt a Kari (Károly), a Riza néni, a Sári néni, a Náci és a Dezső bácsi és hát az édesanyám. Az anyám is, a többiek is ugyanilyen szigorúan zsidó nevelésben részesültek. Igazán és nagyon vallásosak voltunk, de mindenki magyarul beszélt, de persze kitűnően tudtunk jiddisül is, és néha átváltottunk erre a nyelvre is.

A gyerekek egy darabig ott dolgoztak az üzletben, de aztán szétszéledtek. Részben Paksra [Paks – Tolna vm.-i nagyközség az 1920-1930-as években 11 000 – 12 000 fő között ingadozott a lakosság lélekszáma. – A szerk.] mentek, részben máshová. Volt, aki saját üzletet nyitott. Mindenkinek volt üzlete, általában saját, de élelmiszerral egyikünk sem foglalkozott. Sárinak bőrdíszműüzlete volt. Mindenki megházasodott. A Sári néninél két lány volt, a Liza néninél is két gyerek volt, az egyik, Smuel Izraelben van, de ő egész ifjú korában, 1939-ben ment ki, és részt vett a felszabadító harcokban is [lásd: 1948-as függetlenségi háború]. Izraelben lett családja. Dezsőnek három gyereke lett, két lánya és egy fia, az meghalt a háborúban. Neki is kereskedése volt. Náci bácsi valami nagy bánya üzletét vezette, kellékeket árult. Nem tudom, hol, ő kicsit messze került a családtól. Neki is volt családja, felesége meg gyereke is. Károly megnősült még a háború előtt, és mindannyian meghaltak, őket is elvitték Auschwitzba a nagyszülőkkel együtt. Károly hazajött, és újra megnősült itthon, lett új családja, kiment Izraelbe, és ott halt meg.

Apám tulajdonképpen csak az elemi iskoláit végezte el, és utána, azt hiszem, Bécsbe került, ott dolgozott, és tanult nyelvet is. Megnősült, és elvett egy nagyon vallásos pápai nőt. Közvetített házasság volt [lásd: házasságközvetítő, sádhén]. Apám első felesége Bécsben a szüléskor meghalt, de a gyerek, Zoltán megmaradt, és apámnak új felesége lett, szerezték, ez szokás volt akkor, és elvette feleségül. A gyerek még nem is volt egy éves, amikor már az én anyám nevelte. Zoltán nekem olyan volt, mintha saját testvérem lett volna, ha jól emlékszem, csak később tudtam meg, hogy ő nem édestestvérünk.

Aztán apám Celldömölkre került, és ott nyitott egy kis üzletet, ami aztán később egyre nagyobb lett. [Celldömölk – Vas vm.-i nagyközség, 1920-ban 5500, 1935-ben már 6100 főnyi lakossal. – A szerk.]

Celldömölkön a zsidók zöme a város magjába települt, de nem elkülönítve. Nem volt gettó, de a zsidók egymáshoz közel, ha nem is egy utcában, hanem néhány közeli utcában laktak. Nekünk a jobb oldali szomszédunk is keresztény volt, és a bal oldali szomszédunk is. De jó volt a kapcsolat. Zömében a zsidók zsidókkal barátkoztak, de azért tartottuk, jó kapcsolatot tartottunk a többivel is,

részben az üzlet révén is.

Celldömölkön volt ortodox és neológ hitközség. A két hitközség nagyon nem volt jóban. Látványosan nem foglalkoztak egymással. Az iskolák összeeszeszték, az ortodoxok kisajátították, az ortodox hitközség tartotta fenn az iskolát, ide bejárhattak a neológ gyerekek is, de volt olyan neológ, aki másik iskolába járt. De az ortodox és neológ emberek között voltak baráti kapcsolatok.

Az üzletünk Celldömölk központjában volt, és azt hiszem, ez volt Celldömölk legjobb üzlete. Ott minden volt, ami nem élelmiszer, tehát rőfösáru [vagyis méteráru], rövidáru, cipő. Részben a családé volt, miután mi négyen voltunk fiúk, és két lány volt, az édesanyám is kiváló üzletasszony volt, ő is részben ott dolgozott, de voltak alkalmazottak is. Általában nyolc-kilenc dolgozó volt. Zömmel zsidók voltak.

Az üzletben minden volt, szőnyeg, textil, szövet, selyem. Egyszintes volt az üzlet, de hosszú. Több részlegről állt. Volt a textil, voltak a kiegészítők, aztán volt a cipő, később, az iskola után én voltam ennek a vezetője. Apám zömében Budapestről szerezte be az árut, de voltak nagykereskedők Pápán és Szombathelyen is. Részben föl járt, aztán később már mi is jártunk föl, részben pedig a nagy cégeknek voltak embereik, akik utaztak a kollekcióval, és lehetett mindenből rendelni.

A szüleim rengeteget dolgoztak, szóba sem jöhetett náluk a szabadság, mi pedig ott voltunk és segítettünk. Nem volt olyan, mint most, hogy kivették a szabadságot, csak ha ünnep volt, akkor voltak zárva. Közös ebéd csak ünnepekkor volt. Ebédidő nem létezett, egymás után mentünk a lakásba, ami ott volt hátul. Vacsorakor inkább voltunk együtt, mert akkor nem volt az üzlet. Akkoriban a zsidó családoknak az üzlet nagyon fontos volt. Amikor szabályozták, hogy meddig lehet nyitva az üzlet, akkor reggel nyolctól este hatig volt [Az üzleti zárórát először az 1913. évi XXXVI. tc. rendelkezései szabályozták, ezek értelmében a kötelező záróra általában este 8 órától reggel 6 óráig tartott, s ez a rendelkezés természetesen a családtagok által működtetett üzletekre is vonatkozott. A törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok a törvény korlátai között eltérően is szabályozhatták az üzleti zárórát. Az 1921. XXXVIII. tc. engedélyezte, hogy az üzletek záróját a kereskedelmi miniszter rendelettel korábbra tegye, ha a munkaadók és alkalmazottak szakegyesületei közös megállapodással este nyolc óra előtt kívánják az üzleteket bezárni. A szabályok megszegése kihágásnak minősült. – A szerk.]. De édesapám télen kinyitott szombaton, amikor vége volt az ünnepnek. Akkor korán bejött már a hét [azaz korán kiment a szombat, amikor a vallásos zsidók nem dolgoznak], és ő kinyitotta az üzletet még 5 körül egy órára.

Erős hitelrendszer volt. Rengeteg olyan vevőnk volt, aki havi bérért dolgozott, és gyakran járt hozzánk, és tartozott. Sokan hitelre vásároltak. Volt, aki csak egy részét fizette ki, és vezetni kellett a számláját. Ugyanakkor mi is vettünk hitelre. Ez egy bevett szokás volt.

Anyámnak nem kellett úgy foglalkoznia a háztartással, ő is dolgozott az üzletben. Nem sokat járt vásárolni. A heti piackor annyi vevő volt, tele volt az üzlet, akkor édesanyám nem mehetett volna el a piacra. Mindig a lány ment, ő főzött, ő tudta, mit kell venni. Csak kóserhoz járt, máshova nem járhatott. De a vevők nekünk hoztak nagyon sok mindent ajándékba, például gyümölcsöt, zöldséget. Nálunk muszáj volt olyan cselédlányt tartani, aki mindenre tudott figyelni, mert az édesanyám azért a zömét az üzletben töltötte. És a nagyszüleimmel ugyanúgy volt. Mert nekem a nagymamám is az üzletben volt. Az asszonyoknak is fontos és meghatározó helye volt az üzletben. A segítség nálunk beépült családtag volt. Mindenben segített, kitanulta a kóser háztartást, és tényleg olyan volt, mint egy nagymama. Ott lakott nálunk, kint a konyhánál volt kialakítva a helye,

és nem evett velünk, hanem kint evett.

Anyukámnak is gyönyörű parókája volt. Minden nap jöttek hozzá, hogy megfésüljék. Feltették a parókát, és indulhatott a nap. Az asszonyok csak hosszú ujjú ruhát hordtak nyáron is. Meg hosszú volt alul is, és hosszú szoknyát, de nagyon csinosak voltak mindig.

Anyánk számára az volt a legfontosabb, hogy belőlünk jó zsidót neveljen, de elfogadta, hogy változnak az idők, és hogy nem kell nekünk, fiúknak például állandóan sapkát hordani, de azért az is igaz, hogy mi mindannyian, annak ellenére, hogy már modernebbül élünk, nagyon ortodoxok voltunk. Mi nem távolodtunk el a vallástól, csak bizonyos dolgokat már másként kezeltünk. Az akkori zsidóságot tulajdonképpen két dolog érdekelte: a nagyvásár és az ünnepek. Ez volt, amire mindig készültünk. Persze mi, fiatalok lejártunk kávéházba, mi mehettünk tánciskolába is, mikor tizenhét-húsz éves voltam. Én és a testvéreim is abszolút ortodoxok voltunk, de azért modernebbek. Hát anyám nem örült neki, de mit csináljon. Jellemző dolog, hogy amikor megkaptam a behívómat a katonaságba, anyám első felindulásában annyit kérdezett, hogy „De mi lesz a kosztal?”.

Nem voltak tanultak a szüleim, és pénz sem volt túl sok, így nem nagyon vásároltunk könyvet. Ők inkább a zsidó tárgyú könyveket olvasgatták. Az „Egyenlőség” az járt, és azon kívül még járt a „Pesti Napló”, az volt a legjobb újság, napilap [A „Pesti Napló” (1850–1939) 1920-ban Miklós Andor tulajdonába került, az Est-lapok – „Az Est”, „Pesti Napló”, „Magyarország” – egyike. Reggeli lap, a két világháború közötti irodalom jelentős fóruma volt. – A szerk.]. Meg volt a „Mirjam”, az magyarul volt, de édesanyám gyönyörűen olvasott héberül is, csak éppen nem értette, amit olvas, így inkább a nőknek szólót olvasta magyarul. [A „Mirjam” nők számára készült magyar nyelvű imakönyv, amelyet Kiss Arnold budai főrabbi állított össze. Először 1908-ban jelent meg. – A szerk.]

Édesapám az első világháború alatt 1914-től 1918-ig végig az olasz fronton volt. Akkor jött haza, mikor már vége lett a háborúnak. Kitüntetése volt, meg azt is tudom, hogy a pisztolyát is hazahozta, el volt dugva neki. És ő itthon magyar is volt, meg zsidó is volt. És úgy érezte, hogy neki, aki a háborúban szerzett kitüntetéssel a Frontharcos Szövetség tagja volt, nem is lehet bántódása a magyaroktól, aztán mégis mi történt. [Országos Frontharcos Szövetség: az 1930-as évek közepén mintegy 127 000 tagot számláló társadalmi egyesülés. A frontharcosok az első világháború után csaknem minden államban egyesületekbe tömörültek. Céljuk a bajtársi szellem ápolása mellett a tagok erkölcsi és anyagi érdekeinek védelme volt, továbbá frontharcos jóléti intézmények létesítése. Magyarországon a Szövetség 1929-ben alakult meg, tagjai olyan, a világháborúban részt vett katonák voltak, akiknek volt vitézségi kitüntetése, sebesülést szenvedtek vagy legalább hatheti frontszolgálatot tudtak igazolni az első rajvonalba. (A tagok bajtársi formaruhát viseltek.) – A szerk.]

Ahol én születtem, az egy kisebb ház volt, akkor külön volt még az üzlet, aztán később egy egész nagy ház lett, nagy udvar, elől volt az üzlet, és hátul laktunk. Négy szobánk volt, de kellett is annyi, mert nekem két lánytestvérem volt és három fiú.

Zoltán volt a legidősebb testvérem. Ő is – mint mindenki – az üzletben dolgozott, aztán 1937-ben vagy 1938-ban önálló lett, és Döbröközbe került [Döbrököz Tolna vm.-i nagyközség, 1930-ban 4200 főnyi lakossal. – A szerk.]. Oda nősült, és aztán ott dolgozott tovább. Egy gyereke lett. Szigorúan megtartotta a vallásosságát.

Aztán volt a Jenő. Ő 1911-ben született. Ő is az üzletben kezdte, és ott is maradt végig. Aztán megnősült, és két gyereke lett. Az egyik úgy három és fél éves lehetett, amikor elvitték Auschwitzba, a másik még fél sem volt. Ő munkaszolgálatban volt, és a felszabadulás előtt néhány héttel halt meg Mauthausenben. Nándor vele volt végig.

A következő testvér Nándor [1913–1999]. Ő is ott dolgozott az üzletben, ő is megnősült, elvitték, és a felesége meg a kislány ottmaradt, ő egyedül jött haza Mauthausenből.

Aztán következtem én 1918-ban, és akkor jött a lánytestvérem, Rózsi, ő 1921-ben született. Régen szokás volt, hogy be kellett hogy segítsenek az üzletbe. De az iskolát is befejezte. Nagyon szép, értelmes lány volt. 1943-ban sajnos férjhez ment, édesapám nagyon ellenezte. Nem a fiú miatt, hanem azt mondta, hogy négy bátyád van, és ha az esküvődön egyik bátyád nem tud itt lenni, akkor ne esküdj meg. És megesküdt, és ez lett a veszte. Őt is elvitték, és amikor nyírták le, észrevette az orvos, hogy állapotos, és azonnal a gázba küldte, pedig ő a munkások sorába került, mert erős volt és egészséges, ő túlélte volna a tábor.

A legkisebb húgom, Margit 1928-ban született. 12 éves volt, amikor én elmentem, még iskolába járt, szép kislány volt. 16 éves volt, amikor elvitték. Őt is megölték.

Én a zsidó elemibe jártam, ami hatosztályos volt. Az ortodox hitközség tartotta fenn. Itt mindenki zsidó volt, és úgy emlékszem, hogy voltak pajeszos ortodoxok is, akik tulajdonképpen csak a kinézetükben különböztek tőlünk, hiszen egyformán vallásosak voltunk mindannyian. Nekünk nem volt tincsünk [lásd: pajesz]. Mindenki magyarul beszélt, de a tanító volt, hogy zsidóul beszélt. Mi mind a kettőt megértettük.

Amikor elvégeztem, polgáriba [lásd: polgári iskola] akartam menni. Anyám eleinte nagyon ellenezte, hogy nekem nincsen arra szükségem, miért mennék tisztán világi iskolába. Végül elmentem a celldömölki polgáriba, ami nagyon jó nevű iskola volt, és az édesanyám is beleegyezett azzal a föltétellel, hogy szombaton nem fogok írni. Az igazgató rendes ember volt, elintézte, hogy az egész iskolában én egyedül szombaton fölmentést kaptam az írás alól [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. A táskámat sem vittem; pénteken mindent elvittem szombatra, bekészítettem a padomba, aztán szombaton ott ültem és figyeltem egész nap. Az iskolában voltak zsidók, azok neológok voltak, vallástalanok. Nekem keresztény osztálytársaim voltak, de sem tőlük, sem a tanárok részéről nem volt soha semmi antiszemita megnyilvánulás, mert olyan igazgató volt: rendkívül szigorú, kemény volt, de ugyanakkor becsületes, rendes ember.

A kedvenc tárgyam a számtan-mértan és a geometria volt. Osztályelső is voltam. Meg a németet is szerettem, mert jiddisül tudtam, így az is ment. Hittanra nekem nem kellett járni, mikor kezdődött az óra, szépen hazamentem, és amikor vége lett az órának, visszamentem.

Diákkoromban futballoztam, csapatban játszottam. Aztán később csináltunk ilyen játékokat, főleg pingpong volt, és a katolikus, evangélikus és zsidó egyesületekből alakultak csapatok.

Elsőtől kezdve délután jártam egy tanodába, ahol a zsidó tárgyakat tanultam. Nem volt kimondottan jesiva, előjesivának lehetne hívni. Ezt az ortodox hitközség csinálta, és voltunk ott vagy tízen. Ott tanultunk Hümest, Rásit, Gmorét [lásd: Talmud], és toszefotot [Tószáfót, tajszefesz, „bővítések”, „toldások” – franciaországi és németországi talmudtudósok további magyarázatai Rasi Talmud-magyarázataihoz a 11. és 12. században, a Talmud-szöveg szélére írták. – A szerk.]. Az

órának volt külön koreográfiája. Volt egy Talmud könyv, abból olvastunk föl, és akkor megmagyarázta a bóher, és vitatkoztunk, a különböző történetek magyarázatát adtuk, és át kellett látni a bölcsek eltérő nézőpontjait [Ezt a vitamódszert nevezik pilpulnak. Tk. elemző szövegmagyarázás, melynek során különböző témákat kapcsolnak és hasonlítanak össze, és az analógia segítségével azok új megfogalmazását adják, minden oldalról mérlegelik a logikus lehetőségeket. A módszer alkalmazását az tette szükségessé, hogy a Tórában nagyon sok minden nincs részletezve, és ezeket világossá kell tenni, elfogadhatóan meg kell magyarázni. A pilpult hatásos eszköznek tartották a jesivákban tanulók eszének élesítésére, de szörszálhasogatásnak tekintették és bírálták szélsőséges formáit, az öncélú vitákat, mondván, hogy elvonja a tanulók figyelmét a források tanulmányozásától. – A szerk.]. Mindent jiddisre fordítottunk. Aztán volt, hogy magyarul is megbeszéltük. A vita magyarul volt. Házi feladat nem volt, csak minden héten vasárnap úgynevezett beszámoló. A rabbi tartotta, és amit a héten addig tanultunk, abból kikérdezett. Ezen csak a rabbi volt ott és a tanítványok meg a tanár. Nem kimondott kikérdezés volt, hanem a heti anyagnak a megbeszélése, kérdezgetett, és ő is magyarázott hozzá. Szerettem ide járni, de nagy elfoglaltság volt, mert megjöttem a polgáriból, megebédeltem, és kellett menni kettőre, aztán ott tanultam általában hatig, és mindig este meg kellett csinálni a leckét másnapra, az iskolába [azaz a polgári iskolába].

A péntek esték meg általában az ünnep esték meghatározóak voltak a család életében. Pénteken a testvéreimmel elmentünk a templomba. Az asszonyok otthon maradtak, ők készítették a vacsorát, meg hát a cselédlány is. Ő persze keresztény volt. Ő szolgált föl a péntek esti vacsorához, meg ő hozta el a szombati ételt a péktől. Az istentisztelet után jött a péntek esti vacsora. Az volt a szokás, hogy a vacsora előtt a fiúkat az apám sorra megáldotta minden héten [lásd: áldások]. Ez olyan felemelő volt. Vacsorára sokszor volt töltött hal [lásd: halételek], de volt leves, aztán volt csirkebecsinált. Vacsora után volt zmiresh, éneklés. Aztán szombat délelőtt mentünk a templomba. És utána jött az ebéd.

Természetesen a legszigorúbb módon betartottak minden zsidó szokást. Egy történetre nagyon élénken emlékszem: egyszer szombaton kint sétálgattam az udvaron, és kopogtattak, és ott állt egy törzsvásárlónk a kapuban a zokogó lányával. Na, mint kiderült, a lánynak másnap volt az esküvője, és a nálunk vásárolt cipő kicsi volt, és mondta az asszony, kérem, Dezső úr, tudom, hogy maguknak ünnep van, de kérem, tegye meg, cserélje ki a cipőt, én be sem megyek, csak maga adja ki. Hát én nem tudtam ellenállni, bementem és hoztam egy számmal nagyobbat, szóval nem is kellett pénzhez nyúlni, semmi, és amikor már éppen adom a cipőt, akkor jött az édesapám. Látja, hogy egy csomaggal jövök kifelé az üzletből, szombaton, az asszony kezdi magyarázni, hogy ő tehet róla, hogy ő kérte meg ilyesmi. Az apám nem szólt semmit, hanem bement a házba. De amikor elmentek a vevők, annyira kiabált, nem is kiabált, üvöltött velem, hogy amíg ő él, és amíg övé az üzlet, addig itt szombaton nem lehet dolgozni. Szóval ő mindig tudta, hogy mi éppen a fontosabb, az üzlet, a templom vagy a család.

Minden ünnep szigorúan meg volt tartva. Az üzlet zárva volt, megtartottuk az ünnepet, és istentiszteletre mentünk. A kitüntetett ünnep a húsvét volt [lásd: Pészah], mert az az egyik legfontosabb ünnepünk, a széderestével. Szédereste mentünk a templomba, aztán hazamentünk, és akkor tartottuk a szédert, ami eltartott akár fél tizenkettőig is. Volt gazdag szédertál, volt természetesen harojszesz [hároszet; lásd: máror] meg keserű gyökér, tojás, volt az asztalon sós víz. Édesapám tartotta a szédert, mindent magyarázott. Én voltam a legkisebb fiú, én olvastam föl

a Hagadát. Minden edényből volt külön félretéve széderre, semmit nem használtunk ebben az időben, amit előtte, mindent fölvittek a padlásra. Előtte volt a homecolás, ez egy napig tartott. Én nem vettem részt ebben, ezt az édesanyám intézte meg a segítség. Ha új ruhát kaptunk mint gyerekek, akkor mindig húsvétra kaptuk.

Volt aztán a szüesz [lásd: Szukot, sátoros ünnep]. A lakás bejáratával szemben volt egy bekerített lugasszerűség. Oda nyáron mindig ki lehetett ülni, aztán délután az apámnak voltak kártyapartnerei, jöttek kártyázgatni. És akkor szüeszkor nagyon egyszerűen meg lehetett ott csinálni a sátort, és mindenki ott evett végig az ünnep alatt. Volt természetesen otthon luláv meg eszrog, és kint üldögéltünk a sátorban, és a „Kohélet”-et olvastuk meg mindenfelét. Apám magyarázgatott, meg mi is meséltük, hogy miket tanultunk az iskolában ezekről a dolgokról.

Hanukakor először is a templomban is gyújtottak gyertyát, minden nap, ahogy jöttek sorban. Otthon is gyújtotta az édesanyám, ő mondta az áldást is rá minden este a lányokkal. Mi, gyerekek játszottunk, tenderlítettünk.

Purimkor előfordult, hogy rendeztek egy színdarabfélét az iskolában. Előadva Eszter története, beöltöztek, megtanulták a szerepet és játszottak. Ajándékokat is készítettünk, süteményeket. Mindenki sütött, és elküldte a jó ismerőseinek, és persze kapott is sokat [sláchmónesz].

Voltak nálunk, akik vidékiek voltak, és zsidó iskolába akartak járni. Akkor azok bejöttek Celldömölkre, és napokat ettek [Azaz minden nap más-más zsidó családhoz mentek ebédelni. – A szerk.]. Az anyám mindig fogadott ilyen tanulókat, aztán minden ünnepkor kaptunk óriási csomagokat a gyerekek szüleitől.

A polgárit 1938-ban fejeztem be. Utána bekerültem az üzletbe. Eleinte eladás, rakodás, rendfenntartás volt a feladat, aztán később beszerzés apuval. Nekünk volt egy külön cipőosztályunk is, ami ritkaság volt akkor, és azt a cipőosztályt aztán én vezettem. Apám soha nem volt a pult mögött. Akkor szigorú pultrendszer volt, és apu kinn volt a vevőtérben, én pedig a pult mögött. 1940-ig az üzletben dolgoztam.

1940. augusztus közepén behívtak. Mint sorköteles katona vonultam be, nem tudtam, hogy ez már valaminek a kezdete lehet. Elkerültünk Kőszegre, ahol két hét kiképzés után összehívtak bennünket, és mondták, hogy mi nem vagyunk elég megbízhatóak a haza védelmére, így munkával fogjuk szolgálni a hazát – valóban ez volt ez első munkaszázad, mi voltunk így az első zsidó munkaszolgálatosok. Egy ideig Kőszegen dolgoztunk, aztán útépitésen, árokásáson, meg vagonokat pakoltunk ki, mezőgazdasági munka is volt. Elég kemény volt, de hát mi fiatalok voltunk, erősek. Olykor lehetett írni egy-egy lapot haza, de szabadságot nem kaptunk. Sok helyről irányították ide azokat a fiatalokat, akik hadkötelezettek voltak és zsidók, és akkor két század is lett. Mondták, hogy teljes fokú fegyelmet várnak el, a legkisebb fegyelmezetlenséget megtorolják. Eljött 1942, már majdnem letelt a két év [Ennyi volt a kötelező sorkatonaság. – A szerk.], és akkor nyáron azt mondják nekünk, hogy mindenki írjon egy lapot haza, hogy minden szükséges ruhaneműt, meneteléshez és hideg időre is küldjenek el postán, mert elmegyünk, és többé nem jár nekünk semmi ruha. Vonatba tettek, és ekkor történt egy nagyon jellemző dolog: azokat a vonatokat, amik a magyar honvédő katonákat szállították a frontra, gyönyörűen felvirágozták. Mikor kimentünk az állomásra, ott állt egy ilyen szépen előkészített vonat. Mikor a mi századosunk meglátta, megparancsolta, hogy azonnal szedjék le a virágokat, mert mi csak zsidók vagyunk, nem

pedig honvédő magyarok.

Majdnem egy hetet mentünk a vonattal, ritkán osztottak élelmet, és mikor megérkeztünk, már ukrán területen voltunk. Akkor következett a gyaloglás. Mondták, hogy több mint 1000 kilométert fogunk megtenni lovasmenetben – ez azt jelenti, hogy 30 kilométer naponta, és 15 kilométer után van a pihenő –, és dobjunk el minden fölösleges súlyt, konzerveket stb. Több mint egy hónapi meneteltünk, és egyetlenegyszer sem aludtunk fedett helyen. A menet alatt kaptunk enni, nem mondom, hogy eleget és finomat, de azért volt ellátás. Az idő még nem volt annyira rossz, hiszen nyári periódus volt. Aztán megérkeztünk a Don folyóhoz, ahol elszállásoltak minket borzalmas sátrakban, és elkezdődött az árokásás és a tankcsapdakészítés. Ez egy teljesen értelmetlen munka volt, és közben jött az ősz és a kegyetlen tél, és a frontvonal egyre közeledett. Őszig egy hozzávetőlegesen kedves, nem rosszindulatú századparancsnokunk volt. Amikor azonban kiderült számára, hogy a front egyre közelebb van, és hogy lehetetlenség lesz magunkat megvédeni, akkor szabadságot kért, és soha nem jött vissza, és jött egy másik, aki kegyetlen volt és szadista, és hullottunk, mint a legyek.

Novemberben ért engem a találat, és nagy szerencsémre elkerültem egy kórházba, ahol a magyar katonákat ápták, de a zsidókat ledobálták a pincébe, úgy meg minden nélkül. Az orvos naponta egyszer lejött, de nem csinált semmit, zsidóknak nem volt szabad gyógyszert sem adni, meg kötszert sem. Valami ételt kaptunk, én meg lábadoztam, és fel tudtam már kelni, és akkor elkezdtem segíteni a körülöttem lévőeknek. Egyik nap jön le a főhadnagy orvos, és vele jött egy lány, aki mikor elment az orvos, odasietett hozzám, és mondja, „Deutsch úr, nem ismer meg? A maguk törzsvásárlója voltam Cellen [Celldömölkön], látja rajtam ezt a cipőt, még maguknál vettem. Nem tudok segíteni, de azért megpróbálom magát szemmel tartani. Teltek a napok, és egyszer csak jön és súgja, hogy holnap mindenkit, aki tud menni, visszaküldenek a frontra, mert túl nagy a zsúfoltság, és próbáljak meg valamit kitalálni. Jött is másnap a főhadnagy, és mondta, hogy indulni kell, én meg mondtam neki, hogy éppen most írtam az egységemnek, hogy küldjék el a ruháimat, amiket ott hagytam, amikor behoztak, és ha én most megyek vissza, akkor pont elkerülöm a csomagomat, és mínusz 30 fok van, és azonnal megfagyok. Ez egy rendes ember lehetett, lehúzott a listáról, és mondta, hogy majd menjek a következő szállítmánnyal. Pár nappal később pedig elintézte, hogy én legyek a pincében másodmagammal a mindenes, aki az ételt hordja, aki a halottakat kihordja, aki ellát mindenkit stb. Bejárásom lett a konyhába, ahonnan néha kaptam extra adagot, és akkor az enyémet elosztottam a lentiek között.

Ez így ment, és egyik reggel arra ébredtünk, hogy üres a kórház. Az összes étel, minden felszerelés ott van hagyva, és üres minden. Az oroszok törtek előre, a magyarok meg elmenekültek, persze velünk senki sem törődött, minket otthagytak. Pár napig nem tudtuk pontosan, mi történt, aztán jöttek az oroszok, és mondták, hogy mi hadifoglyok vagyunk. Még egy ideig ott maradtunk, aztán lágerekbe szállítottak minket. Vonattal mentünk egészen Oroszország keleti határáig. Nyár volt, mire már odaértünk, 1943 nyara. Itt voltam 5 évig. A munka favágás volt. Nagyon hideg volt, télen az volt a szabály, hogy mínusz 40 fokig mentünk csak ki dolgozni, ha ez alá ment a hőmérséklet, akkor szabadnap volt. Az ellátás rendben volt, akik eljutottunk ezekig a lágerekig a magyarországi útépítéstől kezdve, azok már mind túléltek. Itt már nem kellett meghalni.

1947-ben hazaküldték azokat, akik nem voltak egészségileg alkalmasak a munkára, nem számított, ki zsidó, ki német, ki olasz, ki magyar – mindannyian együtt voltunk, de a barakkokban külön voltak

a nemzetiségek, de a zsidókat nem tették külön, mi a magyarokkal voltunk együtt. Sose tudom megbocsátani, hogy minket ugyanolyan elbánásban részesítettek, mint a nem zsidó magyarokat, hogy minket nem küldtek haza előbb. Még 1947-ben adtak egy levelezőlapot, amin megírhattuk, hogy élünk és jól vagyunk. 5 év után először írhattam haza. Én mivel nem tudtam, hogy kinek írjak, és persze sok hírt hallott az ember, hogy mik történtek a zsidókkal, megírtam a lapot, és megcímeztem a celldömölki előljáróságra. A bátyám megkapta a lapomat, és tudta, hogy engem hazavárhat. Aztán 1948 tavaszán minket is hazaengedtek, akkor volt egy nagy hazaengedési hullám.

Celldömölkre mentem egyenesen, ahogy hazajöttem a fogságból. A bátyám már itthon volt majdnem három éve, meg is házasodott, és már volt egy gyereke is. Hazamentem, a volt házukban lakott a bátyám, a felesége, és akkor már volt egy fél éves kislánya is. Akkor, tőle tudtam meg, hogy kivel mi történt. Borzalmas volt.

Segítettem a bátyámnak az üzletben, de akkor már kezdték államosítani a boltokat [lásd: államosítás Magyarországon], és akkor Szombathelyre kerültem egy textilkereskedésbe, ahol áruelosztó lettem. Egész Vas megyében ez az üzlet látta el a szükségleteket. Elég magas beosztásba kerültem. Beléptem a pártba, akkor az valahogy természetes volt, de nem voltam szorgos párttag.

Szombaton természetesen kellett dolgozni, de én mindig gondoltam arra, hogy most ünnep van. És eljártam a templomba is minden nagyünnepkor. Szabadságra mentem, hogy el tudjak menni a templomba – ez elég egyértelmű volt mindenki számára, de konkrétan nem beszéltem róla. Talán Jom Kipur előtti napon odajön hozzám a személyzeti párttitkár, hogy ugye én azért megyek szabadságra holnap, mert templomba akarok menni. Válaszoltam neki, hogy igen, ezért. Azt mondja erre ő: nem kellene elmenned, nem nézik ezt jó szemmel. Erre én csak annyit mondtam: Jom Kipurkor van egy szertartás, amikor a halottainkra emlékezünk. Nekem a háborúban megölték a nagyszüleimet, 4 testvéremet, a szüleimet, unokatestvéreimet. Békén hagyott, azt hiszem, megértette. Egyébként is jártam templomba, nem is annyira imádkozni, inkább kerestem a zsidókkal való kapcsolatot. Volt az imaház felett – a templomot nem tudtuk megtölteni – egy kultúrszoba, ahol kártyáztunk meg beszélgettünk, sokat jártam oda. A zsidókkal végig tartottam a kapcsolatot.

Üzleti úton jártam Székesfehérváron, és ott megismerkedtem Klárral, aki az apjával élt. Az anyukáját megölték Auschwitzban, az apja és ő hazajöttek. Az apjának, Andornak kárpitosműhelye volt, Klári pedig eladónőként dolgozott. Amikor eldöntöttük, hogy összeházasodunk, kértem hogy helyezzenek át Székesfehérvára. Akkor már Szombathelyen én voltam a második ember a cégnél, de Klári semmi esetre sem akarta ott hagyni az apját, és lakásunk sem lehetett volna máshol olyan szép és tágas, mint Székesfehérváron. Akkor áthelyeztek egy ottani textilközponthoz elosztónak és beszerzőnek.

Polgári esküvőnk volt, de aztán nagyon szűk körben elmentünk a székesfehérvári rabbihoz is, és ő is összeadott minket. Ez az 1950-es évek közepe felé nem volt szokványos, de nekünk nagyon fontos volt. Eljártunk az imaházba, és aktív tagjai voltunk a hitközségnek. Székesfehérváron körülbelül 30 tagja volt a hitközségnek, akkor nem volt divat zsidónak lenni, meg nagyon sok volt a vegyes házasság is. Mi ünnepekkor ott voltunk az imaházban – templom itt sem működött –, és szerveztünk összejöveteleket is. [Székesfehérváron két hitközség is működött az 1860-as évek óta:

a neológ lélekszáma az 1920-as évek végén kb. 2000 fő volt; volt új, a 19. század végén épült elemi iskolája, 1862-ben épült föl a temploma, melyet a kilencvenes években orgonával is felszereltek, volt Hevra Kadisája, Talmud Tórája, nőegylete és voltak különböző szociális, emberbaráti, vallási és kulturális egyesületei. A hitközség hatvan jótékony és kulturális célokat szolgáló alapítványt kezelt. Az ortodox hitközség temploma 1870-ben épült föl, 1925-ben Talmud Tórát létesítettek, volt rituális fürdője és szegényeket támogató állandó bizottsága. Az ortodox hitközség lélekszáma (az ugyancsak ide tartozó Aba községgel együtt) 139 fő volt. (Magyar Zsidó Lexikon, szerk. Ujvári Péter, Budapest, A Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1929.) Randolph L. Braham adatai szerint a székesfehérvári „gettóban 2743 zsidó tartózkodott, akik közül több mint 2000-en helyi lakosok voltak”. (R. L. Braham: A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon, ford. Szentmihályi Tamás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.) – A szerk.]

1956-ban Székesfehérváron nem volt semmi [lásd: 1956-os forradalom], páran felvonultak, de ott nem lehetett érezni semmit abból, ami Pesten meg még néhány vidéki városban zajlott. 1956-ban én már házas voltam és dolgoztam, a feleségemnek ott volt az apukája, akkor nem tudtam azzal foglalkozni, hogy kivándoroljak Izraelbe.

De amikor Izraelben voltak a háborúk [lásd: hatnapos háború és 1973-as arab-izraeli háború], az egészen közről érintett. Persze segíteni nem tudtam, de drukoltam Izraelnek. Nekem nagy biztonság volt, hogy tudtam, hogy a zsidók képesek megvédeni magukat másokkal szemben, hogy fegyverük van, és harcolnak és nyernek. Mindazok után, ami történt itt a második világháborúban, jó volt ezt tudni. Nem csak biztonságot ad, hogy van zsidó állam. Becsülöm és nagyon örülnék, ha végre igazi béke lenne ott. Bár én nem tudtam már kimenni, és amikor vendégségbe készültünk a rokonaimhoz, a feleségem mindig megbetegedett. Többször is elhatároztuk, hogy megyünk, de nem tudtunk. Én csak az ő halála után, 1998-ban jutottam el. Fantasztikus ország.

Miután Pestre költöztünk, gyakrabban mentem templomba. Eleinte a Dohány utcába jártam, aztán pedig a Rabbiképzőbe. Amióta a feleségem meghalt, minden pénteken ott vagyok az istentiszteleten és imádkozom. Délutánonként a Salom klubba járok, ahol kártyázunk a barátaimmal. [A Bálint Zsidó Községi Házban működő Salom klub különböző programokat szervez holokauszt túlélőknek. – A szerk.] Szinte csak zsidókkal tartom a kapcsolatot. A zsidó kórházba járok orvoshoz is. Közöttük érzem biztonságban magamat.